

СУРХОН-ШЕРОБОД ВОҲАСИДА ТАРҚАЛГАН ТУПРОКЛАРНИНГ АГРОЭКОЛОГИК ХОССАЛАРИ

О.Н.Паянов

Термиз давлат муҳандислик ва агротехнологиялар

Университэти ўқитувчиси

otabekpayanov00@gmail.com

Г.Ф.Фарходова

Термиз давлат муҳандислик ва агротехнологиялар

Университэти талабаси

gulimfarxodova333@gmail.com

Кириш: Сурхондарё вилояти Ўзбекистон Республикасининг энг жанубий минтақасида жойлашган бўлиб, Боботоғ ва Бойсун тоғ тизмалари оралиғида деҳқончиликни ривожлантириш учун қулай бир географик муҳитда жойлашган.

Аннотация: Вилоятимиз ҳудудида янги ерларни ўзлаштириб қишлоқ хўжалиги муомаласига киритиш ҳаракатлари олиб борилиши тўхтатилиши ва суғориладиган майдонлардан ҳар хил халқ хўжалиги объектлари қурилишлари ва аҳолига томорқа мақсадларида ажратилиши эвазига экин майдонларининг миқдори йилдан йилга камайиб бормоқда. Томорқа ерлари қишлоқ хўжалиги экин майдонлари сирасига киритилмасида ушбу ерларда ҳам экин турларининг барчаси экиб борилади. Шўрланган ерлар ҳолатини яхшилаш тадбирларининг энг асосийси - ер ости сувлари сатҳини пасайтириш, янги зовурлар қазиш, эскиларини тозалаш ва шўр ювиш ишларини олиб боришдир.

Калит сўзлар: агроэкологик хоссалар, гидрогеологик режим, рельефи, балл бонитети, қишлоқ хўжалиги, томорқа ерлари, кумли ва кумоқли тупроқлар, суғориш суви.

Аннотация: Количество пахотных земель из года в год уменьшается в связи с прекращением усилий по приобретению новых земель и вводу их в сельскохозяйственный оборот на территории нашей губернии, а также в связи со строительством различных общественно-хозяйственных объектов и выделением земель в населения орошаемых земель. Хотя земли сельскохозяйственного назначения не включены в перечень сельскохозяйственных пахотных земель, на этих землях высаживаются все виды сельскохозяйственных культур. Важнейшими мероприятиями по улучшению состояния засоленных земель являются понижение уровня грунтовых вод, рытье новых канав, очистка старых и проведение промывок солей.

Ключевые слова: агроэкологические свойства, гидрогеологический режим, рельеф, качество почвы, сельское хозяйство, приусадебные угодья, супесчаные и суглинистые почвы, оросительная вода.

Annotation: The amount of arable land is decreasing year by year due to the cessation of efforts to acquire new land and bring it into agricultural circulation in the territory of our province, and due to the construction of various public economic facilities and the allocation of land to the population from the irrigated areas. Although farm lands are not included in the list of agricultural arable land, all types of crops are planted on these lands. The most important measures to improve the condition of saline lands are lowering the level of underground water, digging new ditches, cleaning the old ones, and carrying out salt washing.

Key words: agroecological properties, hydrogeological regime, terrain, soil quality, agriculture, homestead land, sandy and loamy soils, irrigation water.

Вилоят уч томондан тоғлар билан ўралган бўлиб, фақат жанубдан Амударё ва Афғонистоннинг қумли чўллари томони очиқ. Воҳанинг шимолий ғарбий томонидаги Ҳисор ва Бойсун тоғларидан бошланадиган Тўпаланг, Сангардак, Хўжаипок, Шеробод дарёлари водийни сув билан таъминлашда асосий манба ҳисобланади.

Сайёрамизнинг аксарият мамлакатларида фан-техника тараққиёти юксалиши билан саноат ишлаб чиқаришнинг ривожланиши туфайли табиий ландшафтларга индустриал таъсир тобора ортиб бормоқда. Ер ости, ер усти хомашёларининг, аксарият ҳолатларда, очиқ усулда қазиб олиними, ер юзасининг рельефи, гидрогеологик режимига қакшаткич зарба бермоқда. Ўсимлик қоплами, тупроқ қатлами емирилмоқда, ифлосланмоқда ёки бутунлай йўқ бўлмоқда. Унумдор ерлар ўрнига яланғоч индустриал саҳролар пайдо бўлмоқда. Айниқса бу ҳолат Ўзбекистонда ўта ачинарли эканлигини қуйидаги сонларда ҳам кўриш мумкин. Ўтган асрнинг 80-90 йилларида Япония бир гектарга 200-400 гр, АҚШ 2-4 кг, Собиқ иттифоқ 10-12 кг кимёвий заҳарли пестицидлардан фойдаланган бўлса, бу кўрсаткич Собиқ иттифоқнинг пахта хомашё базаси ҳисобланган Ўзбекистонда 55-59 кг.ни ташкил этган. Бунинг оқибатида тупроқ заҳарланди натижада унда яшовчи микроорганизмлар, чувалчанглар, кемирувчилар кирилиб кетди. Буни қандай баҳолаш мумкин? Ваҳоланки Ч.Дарвин «Чувалчанг ернинг омочидир» деган эди. Бугун ХХИ аср авлоди олдига кўндаланг турган энг йирик муаммолардан бири ота-боболаридан қолган яланғоч саҳроларни қайта обод қилиш, бузилган ерлар унумдорлигини, санитария ҳолатини ва эстетик гўзаллигини тиклаб, улардан яна инсон манфаатлари йўлида фойдаланиш уларнинг энг улуғ эзгу ниятлари бўлмоғи лозим. Бу борада бугунги авлод ҳам тинч қараб тургани йўқ. Ҳозирги кунда ер

ресурсларининг ҳолати, уларнинг ҳосилдорлигини сақлаб қолиш ва улардан оқилона фойдаланиш масалалари глобал миқёсдаги долзарб муаммолардан бири бўлиб қолди. Олиб борилаётган комплекс тадбирларга қарамай мамлакатимизда ва ҳудудимизда ерларнинг унумдорлиги йилдан-йилга камайиб бориш жараёни кузатилмоқда ҳамда қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ярқли ерларнинг янги ерлар ҳисобидан ўзлаштирилиши тўхтатилганлиги ва суғориладиган майдонларда халқ хўжалиги иншоотларининг барпо этилиши ҳисобига уларнинг миқдори йилдан-йилга камайиб бормоқда.

Вилоятда ҳозирги кунда 326,6 минг гектар атрофида суғориладиган майдонлар мавжуд бўлиб, Республика Давлат ер кадастри кўмитасининг маълумотларига кўра суғориладиган ер майдонларнинг балл бонитети 1980-1985 йилларда 70 балл бўлган бўлса, ҳозирги кунга келиб 50 баллга тушиб қолди. Ерларнинг балл бонитетини аниқлаш вилоят қишлоқ хўжалиги тармоғининг асосий кўрсаткичи бўлган пахта ва буғдой ҳосилдорлиги билан боғлиқ бўлиб, кейинги йилларда уларнинг ҳосилдорлик даражаси пасайиши кузатилмоқда.

Вилоятимиз ҳудудида янги ерларни ўзлаштириб қишлоқ хўжалиги муомаласига киритиш ҳаракатлари олиб борилиши тўхтатилиши ва суғориладиган майдонлардан ҳар хил халқ хўжалиги объектлари қурилишлари ва аҳолига томорқа мақсадларида ажратилиши эвазига экин майдонларининг миқдори йилдан йилга камайиб бормоқда. Томорқа ерлари қишлоқ хўжалиги экин майдонлари сирасига киритилмасида ушбу ерларда ҳам экин турларининг барчаси экиб борилади. Агар биз экин майдонларининг таркибига томорқа ерларни ҳам киритсак унда умумий қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг умумий миқдори деярли ўзгаришсиз қолади.

Тегишли мутассади ташкилотларнинг вилоят ҳудудида олиб бораётган мониторинг кузатувлари маълумотлари асосида ер юзасининг устки унумдар қатлами таркиби ва сифатига эътибор берадиган бўлсак, ерларнинг дегродациясининг икки тоифага учраётганини кўрамиз.

Биринчиси-иқлимнинг глобал иссиши, рельефли шароитлар (қия пастликлар, ер ости сизот сувлари оқиб чиқиб кетиши имконияти йўқ ҳудудлар) ва бошқа табиий-иқлим омиллари сабабли бўлса, иккинчиси-ерга бўлган экологик талаблар ва агротехника қоидаларига амал қилинмаслиги орқали ер, сув ресурсларини ўзлаштириш ва фойдаланиш билан боғлиқ инсоннинг антропоген фаолияти орқали содир бўлмоқда.

Тупроқнинг балл бонитети йилдан йилга пасайиб бориш жараёни вилоятнинг: Бандихон, Ангор, Термиз туманидаги Гулбахор фермер хўжалиги суғориладиган экин майдонларидан оқова сувларнинг чиқиб кетишини таъминламай туриб қишлоқ хўжалиги муомаласига киритилиши оқибатида ер ости сизот сувлари горизонтининг ер юзасига кўтарилиши, ушбу ерларнинг

ботқоқланиб, иккиламчи шўрланишига олиб келмоқда. Шеробод тумани ҳудудларида ирригация тизимларидан талаб даражасида фойдаланилмаслиги оқибатида, айрим экин экилиб келинаётган ерлардан бугунги кунда фойдаланилмаяпти. Бунинг натижасида кўплаб фермер хўжаликлари йиллар давомида давлат буюртмаси бўлган пахта ва дон етиштириш режаларининг бажарилмай қолишига сабаб бўлмоқда. Тупроқ эрозияси талабларига риоя қилинмаслик, ер усти тупроқ гумус қатламининг камайишига олиб келмоқда. Шеробод ва Қизирик туманлари чегарасидан оқиб ўтувчи сув йиғиш трактининг (ВСТ) барпо этилиши даврида қурувчилар томонидан қурилмай қолинган бир нечта гидротехник иншоотларнинг йўқлиги сабабли ерларнинг кучли эрозияга учраши вилоятнинг Шеробод ва Қизирик туманларида юзлабгектар экин майдонларида жарликлар ҳосил қилиб ювиб кетишига сабаб бўлмоқда. Вилоятимизда экин экиш учун қия бўлган яроқли ерларда терраса усулида фойдаланиш талаб даражасида эмас.

Сурхондарё вилоятининг умумий ер майдони 2,1 млн. гектарни ташкил этади. Шундан 331,5 минг гектари суғориладиган, 287,7 минг гектари деҳқончилик қилинадиган ерлардир. Вилоятда ўрмон хўжалигига қарашли ерлар 277,0 минг гектар бўлиб, 198,5 минг гектари дарахтзор ва бутазорлардан иборат. 35,3 минг гектар ерни мевали боғлар ташкил этади.

Суғориш суви танқис бўлганлиги сабабли вилоятда мавжуд суғориш тизимининг фойдали коэффицентини ошириш, тежамкорлик ҳисобига кўпроқ майдонларни суғоришга эришиши талаб этилади. Аммо амалда суғориш ишлари нотўғри олиб борилганлиги, суғориш тизимлари талаб даражасида бўлмаганлиги туфайли ер ости сувлари кўтарилиб тупроқнинг шўрланиш ҳолатлари кузатилмоқда.

Сурхондарё вилоятида шўрланган ерларнинг умумий майдони 128600 гектарни ташкил этади. Айниқса, Музробод, Шеробод, Ангор, Қизирик, Бандихон туманларида турли даражада шўрланган ерларни учратиш мумкин.

Шўрланган ерлар ҳолатини яхшилаш тадбирларининг энг асосийси - ер ости сувлари сатҳини пасайтириш, янги зовурлар қазииш, эскиларини тозалаш ва шўр ювиш ишларини олиб боришдир.

Сурхондарё зонаси тупроқлари шўрланишнинг асосий сабабларидан бири, бу зонада ёгингарчилик кам бўлиб, буғланиш кўп бўлганлиги бўлса, ер ости сизот сувларининг ер юзасига яқин жойлашганлиги ва сув таркибидаги тузлар буғланиши сабабли тупроқнинг юза қисмида қолиб, тупроқ шўрланишининг иккинчи сабаби ҳисобланади.

Яна энг муҳим сабабларидан суғориш техникасига риоя қилмасдан, шудгорларни кўллаиб суғориш, ер юзасининг бир текисда шудгорланмаганлиги, яъни паст-баланд холича текисланмасдан шудгорланиб,

сувнинг шўри тупроқ юзасида қолиб кетиши, ерни оби-тобига келтирмасдан суғориш ҳам тупроқнинг шўрланишга олиб келади.

Бундан ташқари шўрланган тупроқларни ювиш ва шўрланиши олдини олиш учун қурилган коллектор дренажларнинг қаровсиз ҳолга келиб қолгани, қувурларнинг кўпчилик қисми тешилиб, фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолганлиги, яна кўп жойларда яхши ишламаслиги бўлса, шўр ювиш учун қазилган зовурларнинг жуда кўпчилик қисми тўлиб, фақат мавсум пайтларида тозаланиб, бошқа пайтларда эса қаровсиз бўлиб, зовур сувлари шудгорларга ҳам оқиб, бу ернинг тупроқларини қайта янада шўрланишга олиб келаяпти ва зовурларнинг айрим жойлари эса тўғридан-тўғри шудгорлар олдига келиб тўхтаб қолганлиги, далалардан пала-партиш қилиб, ўрталаридан ҳам зовурлар қазиб, охирига етказилмаганлиги энг ачинарли ҳол бўлиб, мелиорация ва ирригация ишлари билан шуғулланувчи мутасадди шахсларнинг бефарқликлари туфайли тупроқнинг ишдан чиқиб кетиши кескин ошиб кетмоқда.

Суғориладиган тупроқларнинг унумдорлигини сақлаш, қайта тиклаш ва ошириш мақсадида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим:

1. Тақир-ўтлоқ тупроқлардан ижобий натижалар олиш мақсадида суғориладиган экин майдонларини мунтазам кўрикдан ўтказилиб турилиши, соғломлаштириш зарурати бўлган майдонларда тупроқни мелиоратив ҳолатини яхшиловчи ва юқори маҳсулдорлигини таъминловчи агромелиоратив тадбирларни ўтказиш;
2. Эрозияни салбий оқибатларини олдини олиш мақсадида эхотазорларни кўпайтириш, сув эрозиясидан сақланиш мақсадида замонавий технологиялардан фойдаланиб томчилатиб, ер остидан, ёмғирлатиб суғориш усулини қўллаган ҳолда экин турларини режалаштириш мақсадга мувофиқ;
3. Ўта тошлоқ, зич оғир тупроқли ерлардан юқори иқтисодий самара олиш мақсадида дуккакли, мойли озикабоп экинлар ва колметаж усулидан фойдаланиш лозим;
4. Алмашлаб экиш тизимини амалиётда жорий қилиниши нафақат тупроқ унумдорлигини балки ҳосил сифати ва салмоғини ва албатта иқтисодий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади;
5. Қумли ва қумоқли тупроқлар унумдорлигини ошириш мақсадида ҳар 4-5 йилда куз ойларида бир марта гектарига 250-300 тоннадан шўрланмаган тупроқлар солиш билан айна тупроқнинг механик таркибини яхшилаш имконияти яратилади. Яъни бу усулда тупроқнинг агроирригацион қатламлари шаклланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Зокиров Х.Х. Сурхондарё табиати ва экологияси. ТерДУ нашр матбаа маркази нашриёти 2021 й

2. Кимберг Н. В. Почвы пустынной зоны Узбекистана, Ташкент, 1974 г.
3. Тожиев У., Намозов Х., Насретдинов Ш., Умаров К. Ўзбекистон тупроқлари, Ташкент, 2004 г.
4. Методика полевых и вегетационных опытов с хлопчатником, Ташкент, СоюзНИХИ, 1977 г.
5. Дала тажрибаси услубиёти, Тошкент, ЎзПИТИ, 2007 й.
6. М.Баходиров, А.Расулов. "Тупроқшунослик" Тошкент. Ўқитувчи.1975.